

תוכן העניינים

ט

פתח דבר

חלק ראשון: מקורות האידאולוגיה הציונית

- 3 פרק ראשון: המקורות החברתיים של הלאומיות היהודית
אתניות ולאומיות 4
מודרניות ואתניות יהודית 11
האינטליגנציה המקדמת מודרניזציה 21
צמיחתה של לאומיות שארץ ישראל מגמתה 28
תפקידה של האינטליגנציה 35
תפקידם של אנשי המסורת 39
התהוות הלאומיות היהודית 43

- 48 פרק שני: מבשריה האידאולוגיים של הציונות
הבעיה המתודולוגית 48
משה הס 51
רעיונות נוצריים של שיבת ציון 56
תופעת ה"מבשרים" 60
מבשרים דתיים 66

חלק שני: האידאולוגיה הציונית לגווניה

- 79 פרק שלישי: ציונות כללית
מכנים משותפים 79
התפיסה הלאומית הפונקציונלית 81
שאלת היהודים 84
חזונו של הרצל 87
דרכו של הרצל 89
נושא הדגל האידאולוגי: מקס נורדאו 93
התפיסה הלאומית האורגנית 96
שאלת היהדות 97
חזון "המרכז הרוחני" 100
הדרך לציונות "סינתטית" 105

התהוות הציונות הכללית 107
היסודות האידאולוגיים של הציונות הכללית 110

118

פרק רביעי: הציונות הדתית-לאומית

הקמתו של ארגון דתי-לאומי 118
סיגול מושג הלאומיות 120
התת-תרבות הדתית-לאומית 123
המתקפה האורתודוקסית 126
דחיקת היסוד המשיחי לשוליים 129
האדרת היסוד המשיחי 134
היסוד הארצי 140
החידוש האידאולוגי של "הפועל המזרחי" 143
החזון והאמצעים 147

154

פרק חמישי: תנועת העבודה הציונית

האתגר שבדחייה המרקסיסטית 154
יסודותיה של הסינתזה הציונית-סוציאליסטית: נחמן סירקין 158
הדרך הסוציאליסטית אל המדינה היהודית 162
מתקפת הנגד על הבונד 165
לאומיות יהודית מטריאליסטית: בר בורוכוב 167
מורשתו האידאולוגית של בורוכוב 174
האידאולוגיה של הזרם הראשי של פועלי ציון 176
האידאולוגיה של ה"קונסטרוקטיביזם" 181
ממעמד לעם: דוד בן-גוריון 187
תנועת העבודה הציונית הלא סוציאליסטית 190
מורשתו של א"ד גורדון 193
"הסוציאליזם העממי" של חיים ארלוזורוב 201
השמאל הציוני-סוציאליסטי 205
נוער רדיקלי: השומר הצעיר 206
האגף השמאלי של הזרם המרכזי 210
המכנה המשותף - אידאל החלוץ 214

218

פרק שישי: הציונות הרוויזיוניסטית

האקטיביזם של זאב ז'בוטינסקי 218
הלאומיות האינטגרלית של ז'בוטינסקי 220
הימין הרדיקלי 231
המתקפה על תנועת העבודה 234
האבחנה, החזון והאמצעים 239

חלק שלישי: סוגיות בסיסיות

251

פרק שביעי: הציונות כזהות יהודית חילונית

היהודי הלאומי החילוני: אחד העם 251

תקופת חיבת ציון 259

עם הקמת ההסתדרות הציונית 261

זהות חילונית חופשית: ברדיצ'בסקי 266

חילוניות ציונית-סוציאליסטית 272

החילוניות הרדיקלית של ברנר 276

יהדותו של א"ד גורדון 283

המסר של ברל כצנלסון 286

כבוד לדת: ז'בוטינסקי 289

זהות מומצאת: הכנעניות 292

יעקב קלצקין: חילוניות קיצונית 297

המבקר המובהק: יחזקאל קויפמן 302

308

פרק שמיני: הזכות על הארץ

הזכות מכוח ההבטחה האלוהית 309

תעודתה של היהדות 320

זכות היסטורית, צורך קיומי וקדימות מוסרית 325

ניסוחים של תנועת העבודה הציונית 334

ניסוחו של ז'בוטינסקי 339

החזק הוא הצודק: הרוויזיוניסטים הרדיקלים 342

זכויות היהודים במסורת ברית שלום 344

דרכו האידאולוגית של בן-גוריון 351

הזכות היהודית והחלוקה 359

362

אחרית דבר

369

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

392

מפתח

פתח דבר

תולדות הציונות רחוקות מלהיות קרקע בתולה של מחקר וכתיבה. שפע של מחקרים מצוינים על צדדים מגוונים של תולדות הציונות הניבה עבודתם של חוקרים מאז קמה מדינת ישראל, רובם בישראל עצמה, אבל גם בארצות הברית. תקצר היד מלמנות כאן את שמותיהם של החוקרים שבתרומתם הסתייעתי בעת כתיבת הספר הזה, ואף אין טעם להלאות בכך את הקורא. בתחום המיוחד העוסק באידאולוגיה של הציונות כל החוקרים רוחשים הוקרה לבן הלפרן המנוח על מחקרו *The Idea of the Jewish State*, שהמהדורה הראשונה שלו ראתה אור ב־1961, וגם לארתור הרצברג על ספרו 'הרעיון הציוני', שפורסם לראשונה באנגלית ב־1959. קטעי המקורות שבחר הרצברג בקפידה הם רבי ערך לכל העוסקים בהוראת תולדות הציונות. חיבורו המאלף של שלמה אבינרי 'הרעיון הציוני לגוונים' אף הוא היה לספר לימוד בסיסי בתחום הזה. על סמך היסודות האלה, ובשילוב הישגי המחקר בשנים האחרונות, ביקשתי לבאר בספר הזה את מקורותיה של האידאולוגיה הציונית ולהבהיר בדרך מקיפה ככל שניתן בכרך אחד את התפתחותה והסתעפותה של האידאולוגיה הזאת למן התחלותיה ועד הקמת מדינת ישראל.

השימוש שלי במונח "אידאולוגיה" בתור מערכת של רעיונות מחייבי פעולה מוסבר ביתר פירוט בפרק הראשון של הספר. בעיקרו של דבר ביקשתי לסקור ולנתח את הרעיונות שניסחו וביטאו הציונים. כמובן, בעיני ההיסטוריונים אין זה הסיפור כולו (אם יש דבר שהוא בגדר הסיפור "כולו" כל עיקר). כלום אין פערים בין מה שאמרו האידאולוגים ובין מה שחשבו באמת, ולא כל שכן סתירות בין דיבורים למעשים? וישנה שאלת השאלות – מה קודם למה, הרעיון או המציאות הגשמית? האם האידאולוגיה היא המחוללת את המעשה, או שמא אין היא אלא השתקפות של המעשה? המחקר הזה אינו מתיימר להשיב על שאלות כגון אלה, אולי חוץ מעניינים מסוימים שבהם משקלן של הראיות המצויות בשלב הזה הוא מכריע. לאור ההקשר ההיסטורי המתפתח שבו ניסחו את האידאולוגיה הציונית ביקשתי להבהיר בראש ובראשונה את הקביעות והטענות היסודיות שהיו בבחינת המכנים המשותפים המקובלים שלה, ולהתוות את קווי השוני שעוררו את חילוקי הדעות בקרב התנועה הציונית. לשם כך אימצתי לי את ההבחנה המועילה (ועל כך תודתי למרטין זליגר) בין הממד הבסיסי של האידאולוגיה (*fundamental ideology*) ובין הממד הביצועי שלה (*operative ideology*). הממד הבסיסי, כדרך שאני משתמש במונח הזה, הוא הקביעות המהותיות ביותר הטבועות במערכת של רעיונות מחייבי פעולה, שהם המעצבים את האידאולוגיה וקובעים את מטרותיה הסופיות, הממד הביצועי הוא הרציונליזציות המגוונות והמשתנות, או ההשתקפות הרעיונית של האסטרטגיה והטקטיקה המשרתות את הרעיונות הבסיסיים. אמנם לא תמיד אפשר

להפריד בין שני הממדים האלה, אבל בכל הספר כולו השתדלתי להאיר ולהבליט את הממד הבסיסי יותר מן הממד הביצועי.

שתי הנחות יסוד בעניין טבעה של האידאולוגיה הציונית שימשו בסיס למחקר הזה. ההנחה האחת היא שהציונות, מלבד כל התוויות האחרות שאפשר לשים עליה, הייתה גם תופעה השייכת לז'אנר הלאומיות. ההנחה האחרת היא שהציונות הייתה אידאולוגיה מן הסוג האוטופי (במובן שקרל מנהיים משתמש בו), כלומר אידאולוגיה שביקשה לא לשמר ולהצדיק מציאות קיימת דווקא, אלא לשנות את המציאות ולהגשים משהו שהיה עדיין בגדר חזון בלבד. לשם הניתוח ההשוואתי של הגרסאות והתת-אידאולוגיות המגוונות של הציונות ביקשתי אפוא לבחון אותן בשלושה מישורים: אבחון של מציאות בעייתית נתונה, חזון של שינוי המציאות, והאמצעים הנחוצים לשם הגשמת המציאות הנכספת הזאת.

שלושה חלקים לספר. הראשון מנסה לזהות את החוגים החברתיים מולידי הרעיונות שלימים היוו את האידאולוגיה היהודית הלאומית בלבושה הציוני. אחרי הניסיון לתאר ככה את מקורותיה החברתיים של האידאולוגיה התמקדתי כאן ביתר פירוט באותם רעיונות שאפשר אולי לראות בהם את התחלותיה. החלק השני בודק את התהליך הפנימי של הסתעפות האידאולוגיה הציונית בצורתה הבשלה. על רקע תולדות התנועה הציונית מתוארת כאן הופעתם של הזרמים האידאולוגיים השונים שלה ונסקרים רעיונותיהם הבסיסיים של הציונות הכללית, הציונית הדתית-לאומית, תנועת העבודה לכל גווניה והציונות הרוויזיוניסטית. חלקו השלישי של הספר עוסק בשני נושאים בסיסיים העוברים כחוט השני בכל החלוקות האופקיות האלה ומעלים שאלות מכריעות שעדיין לא באו על פתרונן עד עצם היום הזה. הנושא האחד הוא פעולתה של האידאולוגיה הציונית על עיצוב הזהות החילונית של היהודים המודרנים. האחר הוא השאלה האידאולוגית המכרעת בדבר הזכות על ארץ ישראל. כאן המוקד הוא ההתמודדות בין הפן האידאולוגי הבסיסי של התביעה הציונית למימוש עצמי לאומי ובין התביעה הלאומית המנוגדת של מי שקרויים היום פלשתינאים – התמודדות שהיא שורש המאבק הטרגי בין הערבים ליהודים, שעודנו בעיצומו.

מקורותיו של המחקר הזה, שהוא מחקר של רעיונות וניסוחים שבאו לידי ביטוי ציבורי ומפורש, הם בעיקר כתביהם של האידאולוגים החשובים של התנועה הציונית. אלה מצויים בשפע לא רק בעיתונים, כתבי עת, חוברות ואוטוביוגרפיות, אלא גם בריבוי של "כל כתבי". אכן, דומה שקיימת מסורת ציונית המאלצת את נאמניהם של כמעט כל מפלגה וראש סיעה, החל בצמרת וכלה באישים מן השורה השנייה והשלישית, אם לא למטה מזה, להוציא לאור כרכים כגון אלה של נאומים וכתבים. ספק אם יש תנועות לאומיות עשירות יותר מן הציונות בז'אנר הכתיבה הזה.

על הגישה למקורות האלה הרבים מספור אני חב חוב גדול של תודה לכמה ספריות וארכיונים, ובראשם בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים. מצאתי בו אוצר בלום של מקורות מן הסוג שאפשר את כתיבת הספר הזה, וספרניו הושיטו לי את כל העזרה שחוקר יכול לייחל לה. לתודה מיוחדת ראוי שלמה גולדברג, מנהל מחלקת ההשאלה. יבואו על הברכה גם מנהל הארכיון הציוני המרכזי בירושלים ועובדיו. בתחום המחקר של הספר הזה, החומר השמור בארכיון הציוני המרכזי חופף במידה רבה את

זה שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ומה שלא היה בהישג יד בזה נמצא לי כמעט תמיד בזה, ובאותה מידה של אדיבות ורצון טוב בשניהם. תודתי נתונה גם לסגל של מכון ז'בוטינסקי בתל-אביב ולמוסד הרב קוק בירושלים.

יהודה ריינהרץ, נשיא אוניברסיטת ברנדייס, וסילביה פוקס פריד ממכון טאובר של אוניברסיטת ברנדייס, ועמם עורכי University Press of New England הם שניצחו על מלאכת ההוצאה לאור של הספר המקורי בשפה האנגלית ב־1995. עם צאתה לאור של המהדורה העברית רצוני לשוב ולהודות להם על טיפולם המסור ועל העידוד שהעניקו לי. כן מבקש אני לשוב ולהודות לקרן בן אלי (הוניג) של האוניברסיטה העברית על תרומתה למימון החלקי של מחקרי.

אני זוכר בחיבה את פרופ' יצחק ורשבסקי המנוח, שבהיותו ממונה על "הספריה הציונית" של ההסתדרות הציונית העולמית, דחק בי לקבל עליי את המשימה הזאת ומצא את הקרנות שנדרשו למימון השלב הראשון של מחקרי. עתה אני מבקש להודות לחבר ההנהלה הציונית ויו"ר מערכת "הספריה הציונית", אלי אייל, על עידודו ותמיכתו בהפקת המהדורה העברית של הספר. תודה גם לרמי קורנבלום, מנהל המחלקה לפעילות ציונית בהסתדרות הציונית, על סיועו. עמוס יובל, מנהל הוצאת הספריה הציונית, סייע רבות בהפקת התרגום לעברית ומנהל הוצאת מאגנס, דן בנוביץ, טרח על הכנת הספר. על מאמציהם הרבים ומסירותם למפעל הזה נתונה להם הוקרתי העמוקה.

רחשי תודה אני מבקש להביע גם ליונתן קפלן, שלא זו בלבד שהעניק לי עזרה מחקרית רבת ערך בשלבים הראשונים של מחקרי, אלא גם תמך והדריך אותי בדרך תלאתיו של טירון שנקלע לתוך עולמו של המחשב. יבואו על הברכה גם דוד מנדלסון וגור אלרואי, תלמידיי לשעבר, שעזרו לי בשלבים שונים של הכנת כתב היד, תחילה באנגלית ולאחר מכן בעברית.

אני מודה מקרב לב לסמדר מילוא שהשקיעה את מלוא בקיאותה וכשרונה במלאכת התרגום לעברית. עונג היה לי לעבוד אתה. בעזרתה הנדיבה הכנסתי גם תיקונים קלים לאור מחקרים חדשים ומאמרי ביקורת שהופיעו בעקבות פרסום הספר באנגלית. אם עלה בידי לשפר את הגרסה העברית מבחינת בהירות הדברים הרי זה בעיקר בזכות תשומת הלב שלה.

כמה עמיתים העמידו לרשותי את בקיאותם והעירו לי הערות מועילות לאחר קריאת חלקים שונים של טיוטת כתב היד המקורי. עם אלה נמנים שמואל אלמוג, יונתן פרנקל, יוסף הלר, ישראל קולת ומיכאל סילבר מהאוניברסיטה העברית בירושלים; אנתוני ד' סמית מ־The London School of Economics; יוסף גורני מאוניברסיטת תל-אביב; אריה פישמן מאוניברסיטת בראילן; יוסף שלמון מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב; ודוד שערי מירושלים. הוקרתי נתונה גם לביקורתו המועילה של ישעיהו פרידמן מאוניברסיטת בן-גוריון. לכל אלה תודה מקרב לב על עזרתם הנדיבה. הערותיהם חסכו ממני טעויות רבות. כמוכן, אין הם נושאים באחריות לטעויות ולפגמים שעוד נותרו. תודתי העמוקה ביותר נתונה לאשתי טוני, שבדרכים רבות ושונות הייתה שותפת לכתובת הספר הזה.

ג"ש

האוניברסיטה העברית בירושלים, שבועות תש"ס

פרק ראשון

המקורות החברתיים של הלאומיות היהודית

הציונות והקמת מדינת ישראל פתחו עידן חדש בתולדות היהודים. מעטים ההיסטוריונים, אם ישנם כאלה כל עיקר, שלא יסכימו עם האמירה הזאת. הציונות שינתה מן הקצה אל הקצה את מעמדם הפוליטי של היהודים, את תדמיתם החברתית-כלכלית ואת הדימוי העצמי הפסיכולוגי שלהם, והשפיעה בדרכים אין ספור על כל ארגון, קהילה, תנועה דתית וארגון חשוב בחיי היהודים בזמננו.

האם הגשימה הציונות את מטרתה, עכשיו שמדינת ישראל קיימת ושעריה פתוחים לפני כל יהודי? לא להיסטוריונים בלבד הזכות לעסוק בשאלה זו. יהודים בני זמננו ובני הדורות הבאים, גם בישראל וגם בפזורה היהודית, הם שיקבעו מה תהיה התשובה. אבל בידי ההיסטוריון הכלים הטובים ביותר להבהיר מה היו כוונותיהם של הציונים מלכתחילה. משימה מורכבת היא, הדורשת את פרישתם של רבדים רבים של הגות, פעולה ופעולת גומלין. המחקר שלפנינו מתמקד באחד הרבדים האלה – האידאולוגיה הציונית; אידאולוגיה במובן של מערכת לכידה של רעיונות מחייבי פעולה, המספקת למי שדוגלים בה מפה קוגניטיבית מקיפה של מצבם ומטרותיהם.¹ ובמונחים פשוטים יותר, החיבור הזה מבקש לחקור את הרעיונות שניסחו והביעו מי שהנהיגו את התנועה הציונית או השפיעו בדרכים אחרות על חסידיה.

מנסחי הרעיונות האלה, שנפוצו בארצות רבות ונחשפו לסביבות חברתיות ופוליטיות מגוונות, נאלצו לחפש להם מגוון של סינתוזות אידאולוגיות. צירופים קלידוסקופיים, שהכילו מרכיבים של ליברליזם, של סוציאליזם ושל אמונה דתית, יצרו קשת עשירה ומגוונת להפליא של גרסאות או תת-אידאולוגיות ציוניות. בספר הזה אנסה לסקור את הניסוחים המורכבים

1 לא ניכנס כאן לים הספרות שנכתבה על המונח "אידאולוגיה" ולהגדרות הרבות מספור שהוצעו, ועדיין מוצעות, למונח הזה. בעת בחירת הגדרה רחבה וגמישה ככל האפשר הובא בחשבון שהקשר הדברים כאן הוא שאיפות לאומיות, לא פוליטיקה פנים-מדינית. הביטוי "מפה קוגניטיבית מקיפה" לקוח מדברי אדוארד שילס על נושא האידאולוגיה. ראה: סילס, אנציקלופדיה, עמ' 66-76. כמו כן ראה: שילס, אינטלקטואלים, עמ' 23-41. המונח "רעיונות" כולל גם ערכי יסוד, ואילו מילת התואר "לכיד" (coherent) והמונח "מערכת [של רעיונות]" מדגישים שאין מדובר ברעיונות אקראיים; אפשר לנסח אותם בדרך אנליטית כסדרה של קביעות הקשורות זו לזו בקשר הגיוני. אלה רעיונות שמגמתם פעולה (action-oriented), והדגשת תכונתם זו חשובה להבחנה שבין אידאולוגיה ובין מערכת הרעיונות שאנשי מדעי החברה שואפים לנסח כשהם מנתחים את אותה מציאות. הטרמינולוגיה שלי מסתמכת על דרך השימוש של קרל פרידריך במונח "מערכות של רעיונות מחייבי פעולה" (action-related). ראה: פרידריך, אדם וממשל, עמ' 89-90.

האלה, אבל תחילה עלינו לחקור את מקורותיהם. לשם כך יש לזהות את השכבות החברתיות שבהן צמחו הרעיונות שיצרו את האידאולוגיה הציונית, או את סוגי האנשים שהגו את הרעיונות הללו. כמה מן האישים שבהגותם נעסוק בפרקים הבאים היו מנהיגים פוליטיים חשובים, ובהם תאודור הרצל, דוד בן-גוריון וולדימיר (זאב) ז'בוטינסקי; אחרים, כגון אשר גינצברג (אחד העם), אהרן דוד גורדון ומרטין בובר, אמנם מילאו תפקידים שוליים בתחומים הפוליטיים והארגוניים, אבל ניסוחיהם האידאולוגיים השפיעו על התנועה ונתנו ביטוי לנושאים חשובים הטבועים בציונות ושרירים וקיימים עד עצם היום הזה. שניים מן הנושאים האלה ראויים לבדיקה מדוקדקת: פעולתה האידאולוגית של הציונות על הזהות היהודית החילונית, וההצדקה האידאולוגית של זכות היהודים להגדרה עצמית לאומית בארץ ישראל.

אתניות ולאומיות

אחד מסימני ההיכר של הרעיונות המהווים את האידאולוגיה הציונית הוא הטענה שהיהודים הם אומה, בפועל או בכוח. לפיכך, על פי הנחותיה של האידאולוגיה מן הסוג הרחב יותר, הידועה בשם לאומיות, הניסוחים השונים של האידאולוגיה הציונית מנתחים את מצבם של היהודים, מנסים לזהות את פגמיו ומציעים פתרון.

כמובן, רבים הניסיונות להגדיר את המונחים "לאום" ו"לאומיות", וספק רב אם יגיעו המלומדים הנכנסים לשדה הקוצים הזה לעמק השווה ביום מן הימים. כדברי אחד המומחים, יו סֵטון־וֹטְסוֹן (Seton-Watson): "באתי לכלל מסקנה שאי אפשר להגדיר את הלאום 'הגדרה מדעית'; אבל תופעת הלאום הייתה ועודנה קיימת. כל שיש בידי לומר הוא שאומה קיימת בזמן שמספר ניכר של בני אדם בקהילה רואים את עצמם כמי שמעמידים אומה, או מתנהגים כאילו העמידו אומה".² אף על פי כן אציין כאן שתי קביעות, שלדעת רבים הן מרכיבים חיוניים של האידאולוגיות הלאומיות ויש להן השפעה ישירה על האידאולוגיה הציונית. ראשית, בתור "הלך נפש" האידאולוגיה הלאומית מייחדת לקיבוץ הקרוי "לאום" מקום חשוב במדרג ערכיו של הפרט. ההזדהות עם הלאום נחשבת חיונית לחירותו, לרווחתו ולהגשמה העצמית שלו. פעמים רבות תודעת הלאום חופפת תודעה של אתניות משותפת. מכאן שבהלך נפש לאומי נעשות בדרך כלל תכונותיה האתניות של מה שקרוי "האומה" ערכים חשובים ביותר. ההכרה במוצא משותף היא תכונתה הראשית של האתניות, ועליה נוספות תכונות אחרות כגון זיקה לשפה, לדת ולטריטוריה.³ (כמובן, יש להביא בחשבון שישות מדינית טריטוריאלית, שהתפתחה מאליה או נכפתה, יוצרת לעתים את התנאים להתמזגותן של כמה קבוצות אתניות לכלל "אומה". דוגמה לכך היא האומה האמריקנית של

2 יו סֵטון־וֹטְסוֹן, אומות ומדינות, עמ' 5.

3 הנס כהן מדגיש ש"הלאומיות היא בראש ובראשונה הלך נפש (a state of mind), פעולה של ההכרה... הלך הנפש הזה רואה במדינת הלאום את הארגון הפוליטי האידאלי ובלאומיות את מקור כל הכוח התרבותי היוצר ומקור הרווחה הכלכלית. נאמנותו העליונה של האדם נתונה אפוא ללאומיות שלו, שכן חייו מעוגנים, כך מניחים, ברווחתה ומתאפשרים מכוח רווחתה" (הנ"ל, רעיון הלאומיות, עמ' 10-11, 16). ברוח זו מבסס יעקב כ"ץ את ניתוח הלאומיות היהודית על הקביעה שמדובר "בהפיכתם של נתונים אתניים לערכים מוחלטים" (הנ"ל, לאומיות, עמ' 15-16).

אחרית דבר

המחקר הזה בא לבחון את האידאולוגיה הציונית בהקשר כפול, גם בתור תוצאה של תהליך המודרניזציה של היהודים, וגם בתור תופעה השייכת לז'אנר הלאומיות. הוא קושר את הולדתה של האידאולוגיה הלאומית, שמאמצע שנות התשעים של המאה התשע עשרה היא ידועה בשם "ציונות", באתניות היהודית באירופה, שלמרות תהליך המודרניזציה הייתה בעלת שורשים עמידים להפליא. הציונות הוגדרה כאן מקרה ברור של לאומיות אתנית שהתהוותה בשנות השמונים המוקדמות של המאה התשע עשרה, בעקבות התמזגותם של רעיונות שנוצרו בקרב רבדים חברתיים מסוימים. החשוב שבהם היה אותו רובד של אינטליגנציה יהודית, שלא זו בלבד שהיה מעוגן במציאות האובייקטיבית של אתניות יהודית קיימת, אלא היה גם בעל אתניזם סובייקטיבי מושרש. במאה התשע עשרה הצליח הרובד האתניציסטי הזה לעמוד בפני נטייתו של רובד אחר, שכונה כאן בשם "משתלבים". בשאיפתם להשתלב בחברת הרוב נהגו המשתלבים שוויון נפש כלפי עצם העובדה שהם בנים לקבוצה הנושאת חותם אתני, או שפעלו מדעת לטשטש את החותם הזה ולשוות לקבוצתם חזות של עדה דתית בלבד.

האינטליגנציה האתניציסטית, אף על פי שגם היא שאפה להשתלבות אזרחית ותרבותית בחברת הרוב, הוקירה את תכונותיה ההיסטוריות של הקבוצה האתנית היהודית – את מורשתה הדתית-התרבותית, את השפה העברית, ואת זיקותיה (על כל פנים הסמליות) לטריטוריה המיוחדת שלה, ציון. המשבר שנבע מהתפרקות הזהות המלוכדת הטרומ-מודרנית של יהודי אירופה בתור ישות זרה, אבל אוטונומית במידה רבה, משבר זה הוא שחולל את האתניזם המודרני הזה. האינטליגנציה האתניציסטית הייתה להוטה למצוא סינתזה תרבותית שתשמר את היהודיות ובו בזמן תסייע להשתלבות בחברת הרוב, וחיפשה פרשנות מודרנית של המורשת התרבותית עתיקת הימים, שתשוב ותלכד את זהותו של היהודי ותקיים אותה בעת המודרנית.

תופעה זו אין להגדירה אידאולוגיה לאומית, משום שלא השתמע ממנה צורך בחפיפה של היחידה היהודית האתנית עם מדינה יהודית ריבונית. אבל הפוטנציאל הלאומי שהיה גלום בה ניכר בהתפרצויות יחידות של רעיונות לאומיים באופיים, שאפשר אפילו לכתותם טרום-ציוניים, שכן הם העלו על נס את שיבת ציון. הבולטים שבהם היו רעיונותיו החילוניים של משה הס. בד בבד התפרצו רעיונות לאומיים טרום-ציוניים שהיו מעוגנים יותר במסורת הדתית, כגון רעיונותיו של הרב יוסף נטונק. אבל השפעתם של הס ושל נטונק על בני זמנם הייתה קלה מאוד, אף על פי שבשנות השישים היו שניהם חברים באגודה לעידוד התיישבות מעשית בארץ ישראל. אפשר לומר שהשניים מייצגים עובדה בהיסטוריה, אבל לא עובדה היסטורית, כלומר לא עובדה בעלת חשיבות היסטורית של ממש.

השפעה גדולה ביותר נודעה לאינטליגנציה האתניציסטית רק במזרח אירופה, בעיקר

ברוסיה הצארית הרבי-לאומית, מקום שהמציאות האובייקטיבית של אתניות יהודית מובהקת הוסיפה להיות המאפיין העיקרי של האוכלוסייה היהודית. שם היא חוללה שינוי תרבותי נאור (ההשכלה), שבמרכזו העלאת ערכה של השפה העברית. כבר בשנות השבעים אפשר להבחין בהקשר זה בניסוחים של אידאולוגיה אתניציסטית, בעיקר בהגותו של פרץ סמולנסקין, שאפשר לכנותה "לאומית", אם כי בתוספת שם התואר "תרבותית". הלאומיות התרבותית הזאת דחתה את רעיון ההשתלבות שמקורו באירופה המערבית והמרכזית ואת מה שנלווה לו, היהדות הרפורמית, וכבר אז הניחה שהיהודים (ועל כל פנים אותה מסה גדולה שלהם שהייתה מרוכזת במזרח אירופה) ראויים להכרה בתור לאום. אם עדיין אין לראות בה אידאולוגיה לאומית לכל דבר הרי זה רק משום שלא קבעה את הצורך בחפיפה בין הלאום לטריטוריה. כינויה בשם "ציונות" יהיה בגדר אנכרוניזם גם מן הבחינה הסמנטית, כי המונח "ציונות" עדיין לא היה באופנה, ושיבת ציון לא הייתה מרכיב חיוני בתכנית הלאומית שלה. מכל מקום, תומכיה היו אנשי אותו רובד של אינטליגנציה שלימים נהיו הלב והגרעין של האידאולוגיה הלאומית שארץ ישראל במרכזה. זו התפתחה בתנועת חיבת ציון בשנות השמונים, ועד אמצע שנות התשעים כבר בשלה והייתה ל"ציונות".

אבל הניצוץ שהצית את התנועה הלאומית היה התמוזותו של הגרעין האתניציסטי הוזה עם חלק מן האינטליגנציה המשתלבת, ששינתה את מגמתה האידאולוגית. בשלהי שנות השבעים הופיעו ניצניה הראשונים של התופעה הזאת – אליעזר בן-יהודה ברוסיה הוא דוגמה אחת – אבל אחרי 1881 נפוצה התופעה בכל רחבי אירופה. המפנה שהתחולל בחייהם של תאודור הרצל ומקס נורדאו הוא בבחינת האבטיפוס של הפנייה הזאת אל האידאולוגיה הלאומית החדשה. כאן טמון התפקיד שמילאה האנטישמיות בהתהוות הציונות. האינטליגנציה האתניציסטית אמנם הביאה בחשבון את הגלגול הגזעני המודרני הזה של שנאת היהודים הנושנה, שבמידה רבה הופיע בתגובה על עצם האמנציפציה של היהודים, אבל לא זה היה המניע המכריע שלה. לא כן כשמדובר במניעיהם של המשתלבים לשעבר. ברור בעליל שהללו פנו אל הזהות היהודית הלאומית בשל המכשולים, התסכולים והפגיעות בכבודם, גם בתור פרושים וגם בתור חלק מן היישוב היהודית הקיבוצית.

התנועה הלאומית שארץ ישראל מגמתה, שאחרי 1880 נודעה בשם "חיבת ציון" ומאמצע שנות התשעים היא קרויה "ציונות", הוסיפה והתרחבה עם התמוזותו של גורם שלישי: רובד של רבנים אורתודוקסים ויהודים דתיים שישבו בעיקר בארצות מזרח אירופה. הללו שאבו ממסורת של פרשנות משיחית וכן מתכניות של התיישבות בארץ ישראל, שגובשו לראשונה סמוך לאמצע המאה התשע עשרה בידי חוג קטן של רבנים. המפורסמים שבהם הם אלקלעי וקלישר. נאמר כאן שלאנשי המסורת הדתית היה פרוודור מושגי משלהם אל הלאומיות היהודית. אבל הפרוודור המושגי הזה היה מושתת על "דמיון" דתי של בחירה והשגחה אלוהית, והרובד הרבני שתמך בשיבת ציון התקשה אפוא מאוד לסגל לעצמו את התפיסה המודרנית של האומה בתור ישות "מדומיינת", שהיא ישות שאינה תלויה בסמכות הרבנית ורחבה יותר מכלל היהודים שומרי המסורת.

הדריקים בין ציונים חילונים לציונים דתיים שנוצר בעקבות המיזוג הזה היה מקור למתח פנימי מתמשך. דווקא תחושת האחירות הלאומית של הציונים הדתיים היא שאילצה אותם לחפש דרכים להבטיח את הצביון הדתי של הציונות בתור תנועה ושל היישוב בתור מפעלה המעשי, אם לא לכפותו עליהם. שאיפה זו הייתה גם תגובה על דרישותיה התוכפות והולכות

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- אביזוהר, בראי = מ' אביזוהר, בראי סדוק: אידאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, תל-אביב תש"ן
- אבינרי, ארלוזורוב = ש' אבינרי, ארלוזורוב, ירושלים 1991
- אבינרי, דוד בךגוריון = הנ"ל (עורך), דוד בךגוריון, דמותו של מנהיג פועלים, תל-אביב תשמ"ח
- אבינרי, הרעיון הציוני = הנ"ל, הרעיון הציוני לגווניו, תל-אביב תש"ם
- אבינרי, משה הס = הנ"ל, משה הס: בין סוציאליזם לציונות, תל-אביב תשמ"ו
- אבינרי, ציונות סוציאליסטית = S. Avineri, 'The Socialist Zionism of Chaim Arlosoroff', *Jerusalem Quarterly* 34 (1985), pp. 68-87
- אבן-זוהר, צמיחה והתגבשות = א' אבן-זוהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל, 1882-1948', קתדרה 16 (תמוז תש"ם), עמ' 165-189
- אבנרי, דגל ירושלים = י' אבנרי, 'דגל ירושלים', מ' אליאב (עורך), בשבילי התחייה: מחקרים בציונות הדתית, ג, רמת גן תשמ"ח, עמ' 39-58
- אברמסקי, ארץ-ישראל = י' אברמסקי, ארץ-ישראל: נחלת עם ישראל באספקלריה של המסורת, בני ברק תשכ"ט (לונדון תש"ה)
- אגוס, דגל ירושלים = J. Agus, *Banner of Jerusalem: The Life, Times and Thought of Abraham Isaac Kuk*, New York 1946
- אדלר, דת והרצל = J. Adler, 'Religion and Herzl: Fact and Fable', *Herzl Yearbook* 4 (1961-62), pp. 271-303
- אדלר, פילוסופיה = Idem, 'Herzl's Philosophy of a New Humanism', *Herzl Yearbook* 3 (1960), pp. 175-188
- אדלר, פרדוקס = Idem, *The Herzl Paradox: Political Social and Economic Theories of a Realist*, New York 1962
- אוטיקר, תנועת החלוץ = י' אוטיקר, תנועת החלוץ בפולין, 1932-1935, תל-אביב 1972
- אוליפנט, גלעד = L. Oliphant, *The Land of Gilead*, New York 1881
- אורלן, משתתפי הקונגרס = H. Orlan, 'The Participants of the First Zionist Congress', *Herzl Yearbook* 6 (1964-65), pp. 133-152
- אורן, אחד העם וברדיצ'בסקי = א' אורן, אחד העם, מ"י ברדיצ'בסקי, וחבורת 'הצעירים': אגרות ופשרן תל-אביב תשמ"ה, 1896-1891
- אחד העם, איגרות = אחד העם, אגרות, א-ו, ירושלים וברלין תרפ"ג-תרפ"ה
- אחד העם, כל כתבי = הנ"ל, כל כתבי אחד העם, ירושלים ותל-אביב תשי"ט
- אחד העם, איגרות ומכתבים = *Ahad Ha'am: Essays Letters Memoirs*, ed. Leon Simon, Oxford 1946

- אחימאיר, ברית = אב"א אחימאיר, כתבים נבחרים, ג: ברית הבריונים, תל-אביב תשל"ב
 אחימאיר, ציונות מהפכנית = הנ"ל, כתבים נבחרים, א: הציונות המהפכנית, תל-אביב תשכ"ו
 אטינגר, דינור = ש' אטינגר, 'בן-ציון דינור: האיש ופועלו ההיסטורי', בן-ציון דינור, דורות ורשומות,
 ירושלים תשל"ח, מבוא, עמ' 7-18
 אטינגר, אנטטישמיות = הנ"ל, האנטטישמיות בעת החדשה, תל-אביב תשל"ט
 אטינגר, גרץ = הנ"ל, בתוך: צ' גרץ, דרכי ההיסטוריה היהודית, ירושלים תשכ"ט, מבוא, עמ' 7-36
 אטינגר, הדיון בניצול = הנ"ל, 'הדיון בניצול היהודי בדעת הקהל הרוסית של ראשית שנות השמונים
 למאה התשע-עשרה', ע' אטקס ו'י שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי
 הביניים ובעת החדשה, מוקדשים ליעקב כ"ץ, ירושלים תש"ם, עמ' 287-307
 אטינגר, העת החדשה = S. Ettinger, 'The Modern Period', H. H. Ben-Sasson (ed.), *History of the Jewish People*, London 1976
 אילון, הרצל = ע' אילון, הרצל: ביוגרפיה, ירושלים ותל-אביב תשל"ז
 איש שלום, הרב קוק = ב' איש שלום, הרב קוק בין רצינאליוס למיסטיקה, תל-אביב תש"ן
 אליאב, סיעת המזרחי = מ' אליאב, 'סיעת המזרחי בהצבעה על תוכנית אוגנדה בקונגרס הציוני השישי',
 הציונות יב (תשמ"ז), עמ' 85-98
 אליאש, העמדה הדתית = ש' אליאש, 'העמדה הדתית, ציונית ולא-ציונית, לתוכנית חלוקת ארץ-ישראל
 (1937-1938)', מ' אביזור ו'י פרידמן (עורכים), עיונים בתכנית החלוקה, 1937-1947, שדה
 בוקר תשמ"ד, עמ' 55-74
 אלמוג, לאומיות, ציונות = ש' אלמוג, לאומיות, ציונות ואנטטישמיות: מסות ומחקרים, ירושלים 1992
 אלמוג, לפני היות = הנ"ל (עורך), לפני היות הציונות, ירושלים תשמ"א
 אלמוג, ציונות והיסטוריה = הנ"ל, ציונות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ב
 אלקלעי, כתבים = כתבי הרב יהודה אלקלעי, א-ב, בעריכת י' רפאל, ירושלים תשל"ה
 אנדלמן, היבטים משווים = T. M. Endelman, 'Comparative Perspectives on Modern Anti-Semitism =
 in the West', D. Berger (ed.), *History and Hate: The Dimensions of Antisemitism*,
 Philadelphia 1986, pp. 95-114
 אנדלמן, המרת דת = Idem, 'Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish
 History', J. Reinharz (ed.), *Living with Anti-Semitism: Modern Jewish Responses*,
 Hanover and London 1987, pp. 59-83
 אנדרסון, קהילות = B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread
 of Nationalism*, London 1983
 אפל, בתוך ראשית = י"ל אפל, בתוך ראשית התחיה, תל-אביב 1936
 ארונסון, גישות = M. I. Aronson, 'The Attitudes of Russian Officials in the 1880s toward Jewish
 Assimilation and Emigration', *The Slavic Review* 34 (1975), pp. 1-18
 ארן, מציונות דתית = ג' ארן, 'מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבות', עבודת דוקטור,
 האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז
 ארן, שורשי גוש אמונים = G. Aran, 'From Religious Zionism to Zionist Religion: The Roots
 of Gush Emunim', *Studies in Contemporary Jewry* 2 (1986), pp. 116-143
 ארלוזורוב, יומן = ח' ארלוזורוב, יומן ירושלים, תל-אביב תש"ט
 ארלוזורוב, כתבי = כתבי חיים ארלוזורוב, א-ז, תל-אביב תרצ"ד-תרצ"ה